

Unitárius polemikuskok Magyarországon a XVI. században.

(Folytatás.)

Heltai Gáspár.

Heltai tipikus alakja századának. Nem nagy tehetség, de erős akaratu; nem nagyon tartalmas egyéniség, de mindig megbízható. Idegen nemzetiség szülötte s legénykoráig alig tud magyarul, mégis nyomdája révén hosszú időn át fontos tényezője nemzeti irodalmunknak. Mintegy husz kötet könyve között kevés eredeti munkája van, de mindenikkel kora szükségletét szolgálta. Ha Dávidot Lutherhez hasonlítjuk, Heltait Melanchthonhoz. Már Trausch utalt e párhuzamra annyi különbséggel, hogy ő Heltaitól minden önállóságot megtagadott. Tény, hogy Dávidot híven követte hite változtatásaiban, de mi úgy vettük észre, hogy nem szolgálai készségből; s e tényben nagy elismerés rejlik.

Élete¹ a patakéhoz hasonlít, melyet nagy viharok sem tudnak erős mozgásban hozni. Mintegy tiz évvel idősebb Dávid Ferencznel s e kor épen elég arra, hogy bátorsága önmérsékletét ne haladja tul oly időben, midőn Erdély hitforrongásai közepette a lelki egyensúly felbillenőben vala. Maga ismételten utal „elméjének lassúságára“ s tulzott szerénységében az ájtatos lélek bűnbánását mutatva, bocsátja közre könyveit, mintha attól félne, hogy az ő nyomdájából kikerült minden könyv egy-egy rossz cselekedet. Ám, e jámbor külszin élelmes üzletembert takar. Nyomdász, papírmalmos, építész vállalkozó, városrendező; általában nincs Kolozsvárnak ez időben semmi olyan kereskedelmi, vagy üzleti ügye, melynek lebonyolítása ne állott volna Heltaival

¹ Életrajzát l. „Heltai G.“ c. monográfiámban (Budapest, 1907.) Ugyanott a bibliográfiát is.

kapcsolatban. Csak természetes, hogy e tulfeszített munka idő előtt tisztos megélhetéshez juttatta. Szüleitől rámaradt örökségét vállalatai annyira növelték, hogy a mikor nyomda nélkül marad, majd pedig nézeteltérése miatt ideiglenesen megválnak lelkészi állásától, nem kell kétségbeesnie. Az idők mostoha járása nem töri meg, noha maga untig kéri olvasóit, imádkoznának egészségéért; szikár testét gondos ápolással sokáig erőben tudta tartani s mikor utolsó Sabbathja elérkezett, nem a gyöngeség vett rajta erőt, hanem a pestis.

Polemiáit az alábbiakban ismertetem.

1. A széki zsinat s előzményei.

Byler bég 1542-ben tudatta Kolozsvárral s Besztercze vidékével, hogy Szolimán szultán el van tőkélve mindazokat alattvalóivá tenni, a kik bálványokat imádnak.¹ Baumgarten (Pomarius) Keresztély,² kolozsvári tanácsjegyző a következő év januárius 16.-án levelet küldött Besztercze városának, melyben a bég irására vonatkozólag azt a tanácsot adja, hogy a templomból kidobott képeket többé ne tegyék vissza régi helyükre.³ Ez az első adat, mely a szászok s különösen a beszterczevidékiek reformmozgalmáról tudósít. A reformáció áradata Baumgartent nemsokára a lekencei eklézsiába sodorta. 1545-ben Pomarius Ádám besenyői és Helner Péter budaki lelkészek áttérése már nem okozott feltűnést. Sőt ez évben újra felvetődik a reformált szász káptalanok egyesülésének gondolata is, melyet a májusban tartott meggyesi zsinat elfogadott. A tömörülést a hitbeli változáson kívül a politikai helyzet is sürgette. A meggyesi gyűlés után a beszterczevidéki szászok reformációja még gyorsabban haladt előre. Előbb Kolozsvár tért át új papjával, Heltaival, majd két év múlva, 1547 febr. 5.-én az ugoesai archidiakonus és terpényi pap Kolozsvári Péter követte hűveivel. Ez évben halt meg Beszterczén Fleischer Mihály; helyét Heltaival kívánták betölteni, de sikertelenül, mert Heltai továbbra is Kolozsváron

¹ *Wittstock*, H. Beiträge zur Reformationsgesch. d. Nösnergaues, Wien 1858. 21. l.

² 1534—1439-ig Beszterczén városi jegyző. *Wittstock*: Beiträge, 22. l.

³ A levél záradéka: „Scripsi super haere eciam (!) aliquibus sacerdotibus.“ Eredetije a besztercei városi levéltárban.

maradt.¹ Ennélfogva Besztercze Kirschner Albertet hívta meg. Nehány év múlva a Fleischer-stipendiummal külföldön járt Totschnert és Kis (Klein) Lőrinczet is e vidék lelkészei között találjuk, utóbbit Zsolnán.

Az a reformmozgalom, melyről ez adatok szólnak, nagyrészt csak a külsőségekben okozott változást: a mise római ezeremóniáit rontotta el; a mise-énekeket alakította át, kizárván az éneklésből a trombitát és orgonát; a keresztségbeli kenetet, a halántéknak olajjal való megkenését, a nyálat, sőt, gyertyát törülte el; minden egyéb változatlanul maradt.² A megjavított hitéletet rendszerbe foglalni s az új rendszert gyakorlatilag megvalósítani: a jövő feladatát tette. A reformált egyházak papjainak legfőbb kötelessége volt a híveket a régi hitbe visszaeséstől megóvni, valamint a lelkeket az új tanok befogadására előkészíteni. Ebben a nem kis fáradsággal járó munkában a vezető szerep Besztercze papját, Kirschnert illette. Ám, a milyen nemes dolognak látszott a protestantismus terjesztése, ép oly nagy akadályok is állottak utjában. Legfontosabb a századok constitutionalis kötelessége volt. Már az 1437-iki unió okmány szerint a három nemzet közgyűléseinek határozatait a gyulafehérvári káptalan állította össze. E helyre folyt be mindennemű érték, így az egyházi adó is. Régebben, míg az egész Erdély katolikus hiten volt, e rendelkezés senkinek sem tűnt fel, mert az egyházi adó az erdélyi püspök természetes jövedelmül ismertetett el. S nem változott a helyzet akkor sem, midőn Statilius püspöknek 1542-ben történt halála után a befolyó egyházi jövedelmet a fejedelem vette magához. Ha ez eljárás szabálytalan is volt, mégsem szolgáltatott okot az elégedetlenségre, mivel az adózók egyszersmind alattvalók is voltak. Azonban, a mikor Izabella lemondása s kibujdosása, valamint Frater György halála után Erdély Ferdinánd birtokába jutott, s az általa 1553-ban kinevezett gyulafehérvári püspök, Bornemissza Pál hivatalának említett jövedelmét követelte, azonnal a maga egészében előtűnt az abnormis viszony. A századok mint protestánsok, semmiképen sem fizethettek adót a római katolikus püspöknek!

¹ Heltainak Beszterczére való meghívását részletesen ismertettem „Heltai“ cz. könyvem 9—10 l.-in.

² Dávid Ferencz följegyzése a „Rövid magyarázat“-ban.

Erdélyben az új hit egyenjogúságát az 1545, 1550, 1552, 1553-iki végzések biztosították, s mégis azt látjuk, hogy a lutheri egyház csak későre alakul meg hivatalosan. Ennek legfőbb oka¹ az volt, hogy a szászok, kik régóta Ferdinánd alattvalói akartak lenni, most, e kívánságuk teljesültekor, nem szereték volna különválásukat a Habsburg uralomnak Erdélyben való kezdetével kapcsolatba hozni. Ferdinánd is kiméletesen bánt velük. Noha Báthory András kinevezésekor a lutheranizmus kiirtását rendeli, a tordai országgyűlésen s a marosvásárhelyi viszály alkalmával felekezeties türelmet tanusít. A későbbi különválást a gyulafehérvári róm. kath. püspök kinevezése okozta. E kinevezés az erdélyi hitújító mozgalmak elfojtását czélozta, a mi ellen másként nem lehetett védekezni, mint ha az újhitű szászok is szervezkednek. Az 1553. februárius 6-iki nagyszebeni zsinaton az egyesülés megtörtént s közös akarattal Wiener Pál szebeni lelkészt választották erdélyi első ágostai püspökké.² A püspökválasztást a papi székek betöltése követte. Kolozsvár tanácsa, mivel 1552-ben két papja meghalt, a megüresedett helyre Petrovics Péter udvari papját hívta meg.³ Hogy miért éppen Petrovics papját, azt egyfelől Petrovicsnak az újhit iránti jóindulata és patronusi hatalma, másfelől az előző évi pozsonyi országgyűlés azon határozata érteti meg, a melynek értelmében a királyi területen egyetlen főúr sem tarthat szakramentárius lelkipásztort. Azonban e mindenképen jóhiszemű választás nem felelt meg a várakozásnak. A királyi rendelkezés elől bujdosó protestáns predikátor nemesak a királyt és a római katolicizmust nem kimélte, de még a lutheri hitet sem, annak zsarnokságát, ennek bálványimádását, a német vallásnak pedig félbenmaradottságát pellengérezve ki. Értésére esvén e tény a királynak s a szebeni superintendensnek, Petrovics papja a bekövetkezendő üldöztetés elől a csak imént Izabella hívéül szegődött ecesdi Báthory György krasznái várába menekült.⁴

¹ *Wittstock*: Beitrage, 41—42 l.

² *Haner* (217 l.) 1552-t ír s utána *Pokoly* is (I. 79). Én *Wittstock*-nak a szász levéltárakban eszközölt kutatásai alapján (Beitrage, 38 l.) a fenti évszámot fogadtam el. A püspöki kötelességek s lelkészi teendők első meghatározását l. *Haner* 217—219 l.

³ *Pokoly*: Ref. egyh. tört. I. 76 l. V. ö *Borbély*: Heltai, 20 l., hol a másik állásra meghívott papról is szó van.

⁴ *Kiss Áron*: A Szatmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzése. Bp. 1877. 15 - 16 l.

1554 aug. 16-án meghalt Wiener; helyét az ezen évi szebeni zsinaton ideiglenesen Hebler Mátyással töltötték be. Az új püspök első intézkedésével Stancaro és Kálmáncsehi ellen védte egyházát; mert Stancaro volt Petrovicsnak említett papja,¹ kit utján később Kálmáncsehi követett.² A szebeni generalis synodus határozatait az egyes egyházkörök is kihirdették. Besztercze vidék széki zsinatának Stancaro elleni végzésén kívül nem kevésbé fontos ügye is akadt, mely a gyulafehérvári superintendenssel állott kapcsolatban. Említettük, hogy Bornemissza a lutheranus káptalanoktól is követelte az egyházi adót. A szászok erre azzal feleltek, hogy a régi templomi berendezésből az oltárokat, faképeket, ékességeket, a cifra papi ruhákat kihordották, a keresztségben a babonázásokat, ördögüzést és kereszthányást eltörölték. Bornemissza megbotránkozásának püspöki körlevélben adott kifejezést, felszólítva a reformokhoz hajló minden eklézsiát, hogy bűnbánólag térjenek vissza régi egyházuk törvényeihez; amennyiben pedig felfogásuk a régi hagyományokon ujitást kívánna, ez ujitásokat mindaddig ne foganatosítsák, a míg az e czélra összehívandó gyulafehérvári zsinaton kívánságukra választ nem kapnak. Besztercze vidéke 1554 november 1—5-én gyűlt össze Széken. Miután a szebeni zsinat határozatait kihirdették, a püspöki kettős körlevélre adandó választ fogalmazták meg.³ Válaszuk első részében csodálkoznak azon, hogy a püspök oly szigoruan megdorgálta őket, holott az udvarában s velük egyhiten levőket nem feddette meg; második részében kijelentik, hogy ők örömmel fogadják a gyulafehérvári zsinatra való meghívást, mert az egyházban sok ujitás szükséges, az ujitandókat — jelenlegi hitük és tanaik felőli vallástételüket — írott könyv alakjában mellékelik. Hasonló választ küldhettek a többi egyházkörök is, minek következtében az ígért gyulafehérvári gyűlés nem tartatott meg. A széki zsinat fölterjesztésével Besztercze vidéke végleg különvált s folytatta a reformokat aképen,

¹ Magyarországi szerepléséről *Dávid* Ferenc Dialysise (*Jakab* D. F. E.: 21 l.) *Siegler* (Bél: Adparatus, 73—74) és a Mon. Evang. Aug. Conf. in Hung. Hist. (I. 61, II. 124. l.) szól. Kiss Áron és Zoványi könyveiről alább lesz szó.

² Hebler rendelkezéseit l. *Haner* 221—222. l.

³ E fölterjesztés teljes szövege, ki irva egy régi káptalani colligatumból, közölve Archiv f. Siebenb. Landeskunde. N. F. I. köt. 375—383. Kivonatossan, magyar fordításban *Jakab*: DF.E. I. 11—15. l. A Ker. Magv. 1909. évf. 188. l.-n a széki zsinat éve hibásan van 1555-re téve (corrigendum!).

hogy Krisztus testének a kenyérben való jelenlétét, az idvességnek a szentségekhez hit nélküli kötelezését, a fülbegyónást s a betegek gyóntatását eltörülte. Stancaro, kit nem kevésbé érdekelt e zsinat, könyvet irt ellene. Tiltakozik a zsinat bíráló jogosultsága ellen, majd — mivel Székre ő nem hivatott meg — új vitát kér. Könyve hatását fokozandó, Szebenbe¹ és Kolozsvárra gyalázó leveleket irt. Az óhajtott zsinat 1555. febr. 24.-én Erdődön össze is gyült, védője Stancaro patronusa volt s hihető, hogy maga Stancaro is jelen volt e vitán; azonban igazának nem tudott érvényt szerezni, mert a XIX. végzés nemcsak elítélte, de Báthory kegyétől is megfosztotta.

Ha megfigyeljük az évszámokat, melyek Stancaro elbukásáról vagy újabb helyre való vándorlásáról tesznek bizonyosságot, okvetlenül fel fog tűnni a fordulatok drámai elevensége. Egy helyen alig ül néhány hónapig, aztán hihetetlen gyorsan tovább megy; a legelviselhetlenebbnek látszó fáradalmak ép úgy nem lankasztják, mint nem a több gyermekkel való költözködés. Hasonló gyujtó megjelenése is. Soha csak egy ellenféllel nem volt baja, mindig sok ellen küzdött. Alig telepszik le Frankfurtban, Apologia contra Osiandrumja már is közmegütközést kelt. Musculus egyedül veszi fel a harezot, de pár nap mulva a brandenburgi választófejedelem Bugenhagent s Melanchtont kénytelen segítségül hívni. Melanchton könyvet irt ellene Responsio czimen. Mire a könyv megjelent, Stancaro a harmadik határon is tuljárt. Lengyelországot fellázította s már Erdélyben is elítéltetett. Heltai, egykor Melanchton tanítványa, élénk figyelemmel kísérte a reformáció külföldi mozzanatait s így tudomást szerzett Melanchton legújabb könyvéről is. E hir épen kapóra jött. A nála megszokott gyorsasággal munkához fog s könyvet irt ő is Stancaro ellen. Nem akar semmi különös ujat mondani, csak a régi böles atyák mondásait állítja a mantuai tanításaival szemben. Melanchton könyvének rendszerességét

¹ Zoványi írja a Theol. Ism. Tárában: „1547-ben S. Magyarországra jön Petrovics orvosául. E minőségben hosszabb ideig Kolozsváron tartózkodott. 1549-ben Nagyszeben város iskolája szervezéséhez tanácsát kérte, mit meg is adott, sőt tanárnak is ajánlkozott. E hivatalát később visszautasította“. Én nem tudnám adatokkal bizonyítani e sorok hitelességét (a száz történetírók sem). Azonban Siegler (i. h.) 1557.-ről írja: „S apud senatum Cibiniensem litteris diu intercedit, ut in urbe recipiatur“. A *recipiatur* szó alighanem Zoványit igazolja.

távorról sem közelíti meg, Heltai munkája szétfolyó, szertelen. Tulajdonképpen nem támad, úgy tesz, mintha az ő hitének igazsága legerősebb védelem volna minden ellen. Az idézett nyilatkozatok áhitatos tisztelete, a gyors munka felületes könnyedsége jellemzik Heltai Confessioját. Stancaro megtérítésére nem érzett magában elég erőt, hát meg sem kísérelte azt; de híveit megakarta tanítani a lutheri egyház vallására s ez sikerült is. Valahány ellenvetést nem tűrő állítása volt Stancaronak, Heltai aképpen czáfolta, hogy megmondta, mi az ő és hívei véleménye arról a kérdéssről; hogy azonban az ellenkező állítás miért nem helyes, annak kimutatását az olvasóra bízta. Ez nem polemia ugyan, de a közönség helyeselte a módszert s vette a könyvet, mely két kiadást is ért. Merlin összefoglalása s a Confessio Gerana hatás tekintetében nem érték utól Heltai munkáját, egyedül Dávid Ferencz Dialysise tudta azt felülmulni. Ám, Dávidnak polemikus ereje nemcsak a Heltaiénál, de még Stancaroénál is jóval nagyobb volt.

Erre a hatásra Heltainak szüksége is volt, mert Kolozsvár nyugalmát újabb reformator zavarta.

2. Kálmánsehel.

Petrovics Péter a tordai országgyűlés által Krakkóból hazahivatván, 1556. februáriusának végén a dobrai hegyeken által Erdély földjére lépett. Ugyanekkor csatlakozott hozzá a Debreczenből elmenekült Kálmánsehi Márton. Márczius 8 után nemsokkal Kolozsvárra érkeztek. Ki volt Kálmánsehi? Az összes egykoru irások tanúsága szerint „elbizakodott, dölyfös ember, tetszésre vágyó, ki fennen hirdeti, hogy őneki ne legyen drágább köntöse, hanem csak a ki száz pénzt érjen, mert nem illik apostoli embernek drágább ruha; ismét: őneki fizetése csak annyi legyen, hogy legyen mit ennie és innia“. A háttérben Petrovics szította az egyenetlenkedést, a visszatért királynénak szolgálendő azzal az elégtétellel, hogy „Kolozsvár azon főtemplomának oltárát, mely előtt a német tábornokok egykor elvették Izabella koronáját, átalakította, a képeket és katolikus jelvényeket eltávolította“.¹

¹ Petrovics e cselekedetét bizonyítja Kolozsvár ó levéltárában az 1556-ik évi sáfári számadás e két adata: Soluti Benedicto Kőmies pro labore suo in

Természetes, hogy a kolozsvári papság felszólalt ez ellen. Bántotta őket, hogy a szakramentárius Petrovicsék hitüket „magyar“ névvel nevezik. Ez azonban a kisebb sérelem. Nagyobb baj volt, hogy az urvacsora dolgában azt hirdette Kálmáncehi: „Valamint az Isten igéjénél fogva tagadjuk a pápisták átlényegülését, úgy tagadjuk a testi és véres hus evést is; azaz, hogy a Krisztusnak szüztől született természetes teste az urvacsorában testi szájjal vétetnék.“ Megkezdődött hát a harez, mely idő alatt a kolozsvári hivek lelkük bizonytalansága miatt urvacsorával is igen ritkán vagy éppen nem éltek.

Nem sokkal később Kálmáncehi tanait írásba foglalta. Dávid és Heltai előbb élőlészóval, majd írásban feleltek Kálmáncehinek. Írásuk czime: *Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis* (1556 jul. 25.) „Ők, Luther tanai mellett megmaradt kolozsvári papok, a helytartó meghagyásából törekedtek a Kálvint követőkkel egyetértésre jutni s hiveik szorongva várták az ügy eldőlését. De mivel a nyilvános megvitatás időhatára mind tovább halasztatott: az egymás között váltott írásokat közzé akarják tenni, hogy a vitakérdésről magának ítéletet alkotni mindenki képes legyen“, — mondja a *Responsum*. A következő napon, július 26.-án, hasonlatosan a wittenbergi 95 thesishez, a templomok ajtajára kifüggesztett írásukban ünnepélyesen tiltakoztak az ellen, hogy Szegedi Lajos krasznai plebános, Kálvin értelme szerint tanithassa az urvacsora szentségét. Egyszersmind nyilvános vitára hívták ki Kálmáncehit. Hiába volt mindez, hiába adta ki Hebler Mátyás is tiltakozó *Elleboron-ját*:¹ Kálmáncehi nemhogy elhallgatott volna, sőt „Kolozsvár piacznán a keresztelő medenceze helyett sertésvályuból keresztelt, mondogatván, hogy ez a keresztényen szabadság“.

A királyné nov. 25-re gyűlésre hívta az erdélyi és magyarországi rendeket Kolozsvárra. Az országos ügyek elintézése után vallásügyi tárgyalásokra tértek. Mindenekelőtt Novicampianus Albert *pro Catholica fide* terjedelmes oratiót mondott,

destructione altarium claustrorum fl. 2. dr. 84. soluti Gregorio Kőmies pro labore suo in destructione altarium claustrorum fl. 1. dr. 50.

Ez évben megtörtént a *secularisatio bonorum ecclesiasticorum*. M. *Burján*: *Diss. Hist. Crit. de dupli ingressu Georg. Blandratae pag. 9 oct. 95.*

¹ *Elleboron* = őrüilttség ellen gyógyítónövény. *Balogh F.*: *Prot-egyh tört. részletei*, 63. l.

hatása azonban oly kicsiny vala, hogy kétségen kívül Petrovics közbelépésére a gyűlés de religione, azt határozta, ut teneret quilibet sectam, quam vellet. E határozat Luther követőit nem elégítette ki. A szászok 1557 januárius 13.-án a szebeni zsinatban tiltakoztak a kálvinisták ellen. Kolozsvár is protestál; Novicampianus újabb Apológiát ír. Hiába. A februárius 6-ki tordai gyűlés kimondja, hogy mindenki „azt a hitet követheti, a melyet akar, régi vagy új szertartásokkal; csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.

A megtámadott Kolozsvárnak csak egy elégtétel maradt: a nyilvános vitatkozás. A zsinat június 13-án Kolozsváron tartatott meg. A jelenvoltak névsorában olvassuk: Dávid Ferencz, Boldi Sebestyén és Hebler Mátyás superintendensek, továbbá husz lelkész, Heltai Gáspár, a kolozsvári eklézsia seniora, Alesius Dénes fenesi pap s mások. A zsinatnak előre bevallott célja a szakramentáriusok letörése volt, miért is Kálmáncsehit s követőit követelőleg hívták meg. Kálmáncsehi beteget jelentvén, fölkérte Szegedi Lajost, hogy távollétében őt képviselje. Szegedi azonban látva azt, hogy segítő társai: Petek Lőrincz és Krispus Bálint a legelszántabb kitartással sem lesznek elegendők a lutheránusok megezáfolására, Petrovics pedig a kormányzási ügyekkel inkább el volt foglalva, semhogy ráért volna segíteni: visszalépett a vitatkozás elől s így a zsinat ellenmondás nélkül elkárhoztathatta Kálmáncsehiéket, megbizván Dávidot, hogy ebbeli határozatukat megszövegezve, készítse sajtó alá. A könyv Consensus doctrinae de sacramentis czimmal még ez évben megjelent s a benne levő névsorban Heltai seniornak van írva.

Időközben a lutherista vezetők ügye megfordult s néhány kétkedő a zsinat határozatait elküldte Melanchtonnak, felülbírálás végett; a szakramentáriusok pedig annyira szervezkedtek, hogy sept. 26-án Kolozsváron újra össze akarták mérni elveiket. A vita meg is történt; vesztettek s a gyűlés határozata háttérbe szorította őket. E csapáshoz járult, hogy oct. 15-én Kolozsváron elhunyt Petrovics. A szakramentáriusok helyzete ez által tartatatlant lett, a lutheristák örömét elnyomta az önbizalom.

E zilált állapotok között érkezett vissza Kolozsvárra a XVI. század fáradhatatlan, megtörhetlen vándora, Stancaro. Kiüzetvén Szebenből, újra itt próbált szerencsét. Az év utolsó napján nyílt vitára készítette a lutherista papokat. Legyőzetését,

melyben Dávid mellett főleg Heltai jeleskedett, Stancaro nem tartotta véglegesnek s ha el is távozott, szívében a harag s gyűlölet mellett a találkozás serkentő izgatását vitte magával Kendi Ferencz birtokára s tovább Székely-Vásárhelyre.¹

Az 1558-ik esztendő Luther követőire nézve szerencsével kezdődött. Januárius folyamán megkapta Kolozsvár Melanchtonnak levélbeli válaszát. A csöndes véralkatú, békés lelkületű Melanchton a zavargások kikerülése végett azt ajánlá, hogy csak a legfőbb állításokat tartsák sérthetetlennek, a lényegtelen s külső dolgokban a gyöngéknak engedni kell. Hiába a békéltetés, az ellentétek jobban ki voltak élesítve, semhogy az egyetértésre gondolni is lehetne. Az április 3-án szétoszlott kolozsvári gyűlés kijelentette: „A sakramentáriusok felekezete eltiltatik s a wittenbergi egyháznak Melanchton sajátkezű iratában kifejtett ítélete szerint eltörrendőnek véleményeztetik“. Szóltott pedig e véleményezés a május 1-én Tordán zsinatra összegyűlt papságnak, főleg a zsinat elnökének: Dávid Ferencznek. A tordai zsinat lefolyása viharhullámos vala. Egyfelől Dávid s elvtársai, kezükben Malanchton levelével s az ágostai Confessioval, másfelől Kálmánesehi, Szegedi Lajos s nem nagyszámú hívei. Mindenik fél a legjobb híveit állította sikra s bárki győzzön is, a másik bukása nem szégyenletes. A vita oly heves volt, hogy még a jámbor Heltai is a félelmes vitatkozók közé tartozott. Nem is csoda, hiszen e zsinatot főképen Stancaro provokálta Székelyvásárhelyről februárius 5.-ik levelével, melyben felszólítja, sőt a mennyire lehet, kényszeríti a királynét, hogy „amaz átkozottakat, t. i. Dávidot, Heltait és Heblert, követőikkel együtt a fegyver tekintélyével is kényszerítsék a zsinat elé, hogy eretnőségük megbizonyosodván, jogszerű büntetésüket elvegyék.“ A megtámadottak még a zsinat előtt kiadták Apológiájukat, tisztázva benne magukat, másfelől kimutatva, hogy az ellenük szórt vádak csupán csak Stancarora találnak. A vitatkozás eredménye Stancaro és Kálmánesehi legyőzete. A zsinat lefolyásának rajzolatját Dávid még azon évben kiadta. Ez Actat köztörténeti szempontból a legértékesebb emlékeink közé kell sorozni.

A tordai zsinat idején Stancaro már Lengyelországban volt, Pinczovban, Lismanini s a nem régen visszakerült Blandrata¹

¹ Siegler i. h.

¹ Blandratának ez ideig Magyarországon való szerepléséről az alábbi adatok számolnak be: Először 1544-ben került Erdélybe. Izabella királyné

körében. Kálmáncehi sem élte túl ez évet. Debreczenbe vonulván, 1558. őszén meghalt.¹ Azzal a tudattal hagyta el Erdélyt, hogy tanítása nem tudott ottan meggyökerezni. Pedig a bekövetkező új év Dávid Ferenczet is, Heltait is az ő követői közt találta.²

Basilius István.

Az irodalom valamely nép érzéseinek, gondolatainak foglalatja. Azonban a gondolatnak vagy érzésnek nemcsak írásba foglalása után lehet hatása: az élőszó sokkal hatásosabb. Közéletünk, érzéseink, gondolataink változása ennél fogva elsősorban az élőszó munkája. Igaz ez már csak azért is, mert minden korban kisebb azok száma, kik véleményüket olvasás, fontolgatás után alkotják meg. A múlt idők szellemvilágának vizsgálásánál ennél fogva az élőszó emberei mindig különös figyelmet érdemelnek. S itt elsősorban nem a professionatus szónokokra gondolok. A vezérek nagysága legtöbbször eszméik közvetítőin fordul meg. Ha tehát arról szólunk, minő hatása volt közéletünkre a fejlődő s tiszta unitarius gondolatnak, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat, kik e gondolatot megnépszerűsítették. Ezen ú. n. irodalmi tizedesek között előkelő hely illeti meg Basilius Istvánt. Ő a magyar unitarizmus vándorapostola. Kevés írását ismerjük s azok értéke is inkább theologiai szempontból fontos; irodalmi jelentőségét élete teszi.

Basilius³ 1524 táján született Kolozsváron. 25 éves korában külföldre megy s Wittenbergben, majd Jenában tanul mintegy hat évig. 1555-ben hazajön s szülővárosa protestáns iskolájában

udvarába, új orvosként. Ekkor 28 éves volt. (Blandrata vallomása a vatikáni levéltárban); 1547. jan. 5.-én Izabella kíséretében Nagyszébenbe megy. (dr. Veress E.: Izabella királynő, Bp. 1901. 269. l.); 1551.-ben Izabellát és János Zsigmondot Lengyelországba kíséri. (Veress: i. m. 337). Lengyelországban a lengyel király udvarába megy s több kevesebb megszakítással ott él 1559 junius elejéig, a mikor és sürgősen Erdélybe küldetik, a haldokló Izabella királyné meggyógyítására. (Veress: i. m. 481. l.)

¹ Lampe, 685. l. *Bornemissza* prédikációi IV. rész függelékében, *Eötvös L.*: M. Pr. Figyelmező, 1871. 520. és 545. l.

² Heltainak egyéb polemiáit „Heltai“ cz. könyvemben ismertettem. Az ott elmondottakat újra ismételni fölöslegesnek tartottam.

³ V. ö. *Pokoly* közléseit Ker. Magv. 1898. 34. l. *Benczédi G.*: Ker. Magv. 1879. 388. l. *Kanyaró*: Unitár. Magy. 79. l. *U.-az*: Ker. Magv. 1888. 227. l. *Kénosi*: Scriptores, 19. l. *Uzoni F.*: I. 312. Ker. Magv. 1884. 155. *Uzoni*: I. 539—40.

segédtanítóságot vállal. Két év múlva rektor lesz s marad 1564-ig. Azon évben, mely Dávid és Károly Péter összetűzéséből a deus pater est aeterna mens elvet a magyar reformáció folyamába vetette, távozott Rettegre, új hitét hirdetendő. 1566-ban újra Kolozsváron van, mint a magyar eklézsiák papja. A következő évben Szegedivel s Sztáraival Torda áttérítésére vállalkozik; munkájuk sikerülvén, maga lesz a város első unitárius papja. A beálló újévben „A Credónak vagy Apostoli vallásnak magyarázatja“ czimmal Békés Gáspárnak ajánlott confessiót. „Egy néhány kérdések a keresztyéni igaz hitről és azzal ellenkező tudományról az Istennek egyházában“ czimen Pókai Jakabnak dedikált vitairatot bocsát közre.

Ez életrajzból, mint tárgyunkra nem tartozót, kihagyom a családjára s vagyoni helyzetére vonatkozó tudósításokat, annak a Keresztény Magvető 1879. évi folyamában, ennek u.-o. az 1898.-kiban nézhetni utána. Ellenben felhasználtam Kanyaró s Jakab Elek kutatásait.

1569-ben volt a nagyváradai zsinat. Mig Dávid Meliuson aratta diadalát, Basilius Károlyi Péter s Czeglédi György váradi anyaszentegyháza után indult. A hagyomány azt tartja, hogy 3000 embert térített át.¹ Kit hagyott Basilius új eklézsiájában, nem tudjuk. A következő évben Belényesen találjuk, honnan — Kénosi szerint — Nagyalvi Balázs kálvinista papot prédikálta k|. Innen már kora tavasszal tovább ment Békésre. „Iskolás újonczai“ (Meliuss kifejezése) közül egy erdélyi ifjut hagyván maga helyett, még az év folyamán Hódmezővásárhelyre s onnan Makóra távozott. Makón a Wittenbergben s Kolozsváron tanult Tordai Máté, a későbbi énekszerző, maradt lelkesül. Maguk tovább vonulnak Szegedig. Itt Jászberényi s Alvinezi György, a Dunántúl unitárius térítői, váltak el. Szegedről, Csanádot is útbaejtve, Temesvárra kísérik Karódit s onnan csak a kálvinista pap kiűzése után térnek vissza. A jelesebbek közül még csak Óvári Benedek nem kapott működési teret, útjukat tehát Simánd² felé irányítják. Óvárától elválva,

¹ „Adalék XVI. százévi drámairodalmunk történetéhez“ czimen a Ker. Magv. 1909. 97—99. l.-in közöltem *Nagyváradai Komédia* Basiliusnak e térítésével áll kapcsolatban. L. különösen i. h. 98. l.

² Itt, Simádon kapta Basilius Meliusnak 25 argumentumát, a bekövetkező békési disputatio indító okát. V. ö. *Meliuss*-nak Basilius ellen 1571-ben írott könyve. B₃ levél. *Kanyaró*: Prot. vitairatok (i. h.) 336. l.

Basilius kevésre leapadt kiséretével Békésre siet, mert, mint mondták, csemete-egyházát vész kerülgeti. Bod feljegyezte, hogy ez időben Meliusszal¹ a Szent Háromság tudománya és Krisztus Istensége felett „írás által“ vetélkedett. Én ez írásokat sehol sem találtam.² Kanyaró e békési disputatiót Basilius legnagyobb polemiájának tartja.

Téritő utja itt megszakad. Két évig pihen békési eklézsiájában. Rá vonatkozó emlékadataink ettől kezdve megritkúlnak. 1578-ben Kolozsváron találjuk, hol tevékeny része volt Dávid nagy pörében. Maga hite szerint hű socinianus s ragaszkodott az 1573.-ki nagyenyedi zsinat végzéseéhez, melyen Dávid „megakadott volna“. Gyulafehérváron Blandratáék mellé áll s mint a szombatosok XVII. századi könyve állítja, Dávid ellen vall. Ezért socinianus paptársaival egyetemben heves megtámadtatásban részesült. Védekezésül talán Hunyadi Demeter fogalmazásában magyar nyelven készített könyvecskét bocsátottak közre. Ez sem használt. Ekkor Basilius, elejét veendő nagyobb bajnak, tudatá az alföldi papokkal, hogy Dávid elitéltetésének jogos-

¹ *Kanyaró* (M. Könyvszemle, 1896. 327.) írja: „... Békésen hagyott papjukat, egy ifju erdélyit, Szegedi Lajos esperes börtönbe vetteti. Basilius legott visszafordult s diadalmas disputatiót tart a török hatóság előtt a szintén Békésre átrándult Meliusszal s a Melius segélyére egybesereglett kálvinista papokkal“. Ez állítását Boddal bizonyítja (Histor. Unitar. 152. l. és Hist. Hung. Eccl. I. 456. l.). Meglehet, hogy szóbeli vita is volt Basilius és Melius között, azonban *ennek* én sehol sem találtam nyomát. Ellenben Bodnak Athenásában (28. l.) azt olvasom, hogy „*vetélkedtenek* (t. i. Basilius és Melius) *is együtt írás által, mely kezembe akadt*“. Ez adatot Kanyaró is idézte Unitár. Magy. cz. könyve 86. lapján. Tekintettel arra, hogy Bod határozottan állítja a *vitairatok* létezését, nem tartom valószínűnek Basilius és Melius szóbeli vitáját. Ez ellen ugyan azt lehetne vetni, hogy Melius „Az Fiu Isten“ stb. cz. művében így ír: „Én is kevés beszéddel tavaly megfelelttem“. E kitétel azonban, mint a következő mondat bizonyítja („Most is bizonitom és erősítem“ — könyvvel), könyvpolemiára vonatkozik.

² *Kénosi*: Bibliotheca, 27. l. és *Uzoni-Fosztó* I. 513. s utánuk *Kanyaró*: Könyvszemle, 1896. 334. l. közli Károlyi Péter beszédeiből (Debreczen 1570., pag. 91., 6.) e mondatot: „Basilius István irt mostan ellenünk valami Maculatoriumot“. Hogy a Bod említette írásbeli vita *egyik* irata ez, sejtjük. A másik „Az atyáról, fiuról és szent lélekről“ czimű. V. ö. *Kanyaró*: i. l. 335. Melius erre először „A Fiu Isten és Jehova“ cziművel irt 1570-ben. Majd a következő évben „Mi a különbség ez tévelgő Erdeli tudomani között és az igaz kerezyeni Evangelium és vallás közeot“ cziművel. Ez utóbbi bizonyára utolsó műve a polemikus Meliusnak: a következő évben meghalt.

voltát beakarván bizonyítani, középük szándékszik menni. E levélre az alföldiek nevében Óvári Benedek válaszolt,¹ védekezése nem használt. Hat nappal a valóság előtt az a vakhit járta be Erdély s az Alföldet, hogy Dávid a börtönben meghalt. E hír vételekor Karádi Pál, az alföldi ekléziák superintendense, mélységes elkeseredésében tollat fog s maró gunyos levelet ír Dávid egykori segédpapjainak.² Basilius, fölhasználva Musculus Dusanusnak Genesis commentárjait, meglepően higgadt s tárgyilagos levélben felet.³ E levélhez csatolva voltak az 1573.-iki enyedi articulások, melyeket bő kommentárral kísér.⁴

A különbség Dávid és a socinianizmus között sokkal nagyobb volt, semhogy Basilius egyszerű levélben kibékíthette volna ellenfeleit. 1579. november hó 30-án eladja a kolozsvári piacon levő szöglet házát 800 forintért s e pénzzel, néhány hívét véve maga mellé, elindult az Alföldre, hogy a mit az irás el nem intézhetett, az élőszó hatalmával egyenlítse ki. 1580 novemberében Szegeden, Simándon, Temesváron, Makón van, nem kerülve ki a közbe eső falvakat sem. Mi szerencsével járt, mi eredménnyel? maga hagyta emlékezetül a fejedelemhez küldött beszámolójában. Benczédi Gergely felfedezte referada ime: „Superintendensemnek és hazám biráinak beleegyezésével elhatároztam, hogy bizonyos magán ügyeim okából elutazom alsó Magyarországnak abba a részébe, mely török uralom alatt van és Simándról Temesvárra, innen Csanádra, Makóra mentem, egészen Szegedig; de egyszersmind utánok tudakozódtam azoknak az egyházi férfiaknak is, a kik el vannak telve azokkal a zsidózó vélekedésekkel és tévedésekkel, a melyekért Dávid Ferencz elítéltetett: sokat beszéltem velük és ellentállottam nekik, a mennyire tehettem; de hasztalan, annyira meglepte őket ez a halálos nyavalya. Két nappal ezelőtt érkeztem haza. Kolozsvár, 1580. nov. 30. Basilius I.“

Ugyanezen év dec. 2-án irt Báthory Istvánné fejedelem asszonynak, majd pedig a fejedelemnek Nyirő Máté érdekében, ki a szentek szobráról a malomban tett nyilatkozataiért elfogatott. Még e hó folyamán könyvet is adott ki „Tíz iszonyatos dolgok, melyek a Krisztus nem imádásából származnak“ czimen. Ugy látszik, Dávid tanítása vagy tán épen Óvári és Karádi

¹⁻⁴ E levelek hiteles másolatait *Uzoni Fosztó*: Hist. eccl.-ból alkalomadtán külön tanulmány keretében fogom közre adni.

nyilatkozatainak ellensúlyozására írta e munkáját. E 10 iszonyu dolog a következő: I. Az újtestamentomnak avagy az evangéliumnak teljességgel való megvetése, akár megváltoztatása. II. A Jézus Kristusban való hitnek azaz lelki bizodalomnak, mely van a mű üdvösségünk felől, az ő vérének váltságának általa, megszűnése és letapodtatása. III. A mi idvességünknek, mely vagyon fundálva az Istentől a Krisztus Jézuson, teljességgel való felbontása és elrontása. IV. Valami néz a Krisztus Jézusnak szeretetire, az élő reménységre, az ő neki való engedelemre és szolgálatra, az mind felbomol és semmivé lészen. V. A Krisztus által hittel való bémenetelünket az Istenhez és azon Krisztusban való életünket és feltámadásunkat elrontja az a vallás a Krisztus nem imádásáról. VI. A Krisztus Jézusnak mostani urasága és országlása, mely van a felmagasztaltatásban és Istennek jobbára való ültetésben, teljességgel megtagadtatik és lecsepültetik. VII. Azon Krisztus Jézusnak ígéreti is, melyeket tett vala tanítványainak az ő jelen volta felől, mennybe felmenése után, és minden cselekedeti is mennyből meghamisaltatnak és így az új testamentombéli irások hazugságoknak találatnak lenni. VIII. Ama drágalátos Apostolnak, a Krisztus Jézus választott edényének, Pálnak, az ő sok intési, kérészi, könyörgési, kényszerítettési és parancsolati az Istennek és a Krisztusnak nevére és az ő látására mind hiába valók lesznek. IX. Azon Pál Apostolnak írási a Krisztusnak mostani cselekedetiről mennyekbe és hozzánk való jóindulatiról és segítségéről mind hívságosok lesznek. X. A Krisztus Jézusnak az ő ítélő bírósága hiában hirdettetik az új testamentomban és így meghamisittatik mind a Krisztus mondása s mind az Apostoloknak sok és erős tanubizonyosságok.

1587-ben mint köblösi papról van említés téve s mint ilyen „Themata sive propositiones pro defensione innovationis“ czimen disputanda in Transylvania ad concessionem Illustrissimi Principis 2 iv terjedelmű füzetet ad ki. Utolsó adatunk terhes anyagi viszonyairól emlékezik. „Dialogi quidam de religione Christiana“ munkáját, melyet maga idéz „Exercitiuma pietatis“-ában, — hol s mikor írta, ismeretlen.¹

¹ *Kanyaró* (Könyvszemle, 1896. 328 l.) írja: „Meghalt 1592-ben, Kolozsvárt, mintegy 65 éves korában.“ Kanyaró idézett cikkében Basilius életének Unitár. Magy. 78—107 l.-in való ismertetésére hivatkozik. E helyen B. halálá-

Császmái István.

Császmái életéről mindössze csak annyit tudunk, a megnyit egyetlen könyve alapján róla Uzoni (I. 329 l.) feljegyzett. Kénosi (Scriptores 16 l.) csupán könyve címét említi. E szerint János Zsigmond életében gyulafehérvári unitárius pap. Annak az irodalmi mozgalomnak, mely Dávid Ferencz kezdeményezésére a XVI. század közepén Erdély s Magyarország keleti részein elterjedt, egyik érdekes szereplője. Birja az írás készségét, de stilusa Melius könyvein élesedett. Az 1568-iki gyulafehérvári vitán az unitáriusok részéről mint választott bíró (arbitr) volt jelen. A vitához buzgón hozzászólt, azonban valamelyik felszólamlása nem volt elég korrekt, mert Tordai Sándor András dévai kálvinista plebános Császmáinak szavait félreértve és félremagyarázva, a vita után könyvet írt ellene.¹ Császmái sem késett a felelettel s ezt annál könnyebben megtehetette, mert Hoffhalter halála után a gyulafehérvári nyomda admini-

ról nincs említés. A Könyvszemlében (i. h.) sem jelöli meg, honnan vette az adatot. Az Unitár. Magy. forrásában, Uzoni-Fosztóban B. halálának éve nincs megjelölve, én legalább sehol sem találtam.

¹Tordainak a könyve ma nem ismeretes. Tartalmát sem egyháztörténeiszeink, sem bibliographusaink nem ismerik. Én Császmái feleletéből Tordai könyvének summáját eképen állítottam össze: Az *első* képek feleletiben azt írja Tordai: „Mi Keresztyének oly Istent inádunk, ki megjelentette magát, ki Atya, Fiu, Szentlélek, ki állatjában, hatalomban, méltóságban, dicsőségben csak egy és nem négyesség.“ A *második* képre való feleletiben kárhóztatja vallásomat (írja Császmái), melyben nem származásnak, hanem az Atya Istentől a Krisztus által való kibocsátásnak magyaráztam lenni. A *harmadik* képre való feleletiben Tordai erősen mutatni akarja magát, hogy 3 Istent nem vall, mert hogy mind az Atyát, mind a Fíut és Szentlelket egy Istennek mondja lenni; hogy a Fiu és Szentlélek azon egy örökké való Isten volna, ki az Atya. A *negyedik* képre való feleletiben azt mondja, hogy azzal a Krisztus áldozatját akartam csufolni. Az *ötödik* képre való feleletiben azt mondja Tordai, hogy ő sem a szózatot, sem a galambot nem mondja Atyának, sem szentléleknek, sem pedig önekie nincsen látható háromsága. A *hatodik* képre való feleletiben bizonyítani akarja a második személynek a háromságban mennyből alá jövését és az emberi testnek felvételit. A *hetedik* képre való feleletiben menteni akarja Stancarot és azt mondja, hogy csak calumnia, hiszen sokan ismerik Stancarónak keze írását, vagyon nálunk, melyet ő maga a leczkébe írt és eképen 5 részre osztotta a háromságot, a mint a képben megvagyon írva. A *nyolczadikra* semmit nem felel, hanem azt Meliusra bizza.

stratora lett. A vitára nem csupán ez adott okot. Mint nyomda-vezető, felügyelt a Dávid szerkesztésében készült De falsa-et vera nyomtatására, egyszersmind — tanult nyomdász létére — elkészítette a szentháromság kigunyolására csinált képek kliséit. (Hogy az eredeti képeket ő tervezte-é, avagy más, nem tudjuk.) Sándor e képekért Császmait kiméletlenül megtámadta.

Császmai feleletében külön válaszol e kettős támadásra. Dogmatikai nézeteinek elferdítését így igazítja helyre: „Sehol arról irás nincsen, hogy az egy állatban három személyt imádjunk, hanem hogy a fiu által járuljunk az atyához, könyörögjünk az atya Istennek, hogy az ő szent lelkét adja nekünk. Bálvány az állat és a személy, melyet Sándor András tanít, mert az nincsen az írásban és költött dolog emberi böleselkedésből. Ennél nagyobb szemtelenség pedig Sándorban az, hogy oly nyilván mer káromkodni, hogy én a Krisztust csak embernek és prófétának mondanám. Sőt inkább én ezt az ember Jézus-Krisztust az élő Istennek szent fiát bizony Istennek mondom és vallom, de nem személyes Istennek avagy ő magától való Istennek, hanem Istent Istentől. Ennek az ember Jézus Krisztusnak örökké való Istenségét én nem tagadom, mert az az Istenség, ki teljes képen a Krisztusban vagyon, örökké való, de az ő személyes és megosztott Istenségét, mely írásban nincsen, semmiképen nem vallom és nyilván erről vallomást teszek.“¹ Ezután hitének foglatját adja.²

A képekre vonatkozó megvádolásra ezeket válaszolja: „Tordai Sándor András e napokban valami írást bocsátott ki, melyben erősen kárhoztat engemet, hogy én az Antikrisztus képeit, melyekkel az ő hamis tudományát a szegény együgyű község-

¹ 21 és 31 lap.

² „Én jó lelki ismerettel Isten előtt és minden hívő keresztények előtt vallást teszek, hogy én az egész derék szent írásnak folyása szerint vallom az egy Atya Istent, mennynek, földnek teremtőjét, ki oly Isten, honnét mindenek vannak. 1. Kor. 8. 6. Ef. 4. És ő magától való Isten. A J.-Krisztust pedig nem azon Istennek, hanem az Atya Istennek élő szent fiának, avagy egy Úrnak, ki által mindenek jöttek. Ezt a mi urunk J.-Krisztust vallom igaz Istennek lenni az egy igaz Istentől. És hogy az Atya Isten teljes Istenségének mivoltával s benne lakozik és mindeneket ő általa cselekszik, a mint János V. VI. X. és XIV. Capban maga mondja. A Szt. lelkét pedig Atyának és Fiunak lelkét lenni. És valamint az Istennek ígéje magyaráz ezekről, vallom és igaznak mondom.“ V. ö. *Uzoni-Fosztó*: Hist. eccl. unitar. I. 489 l.

nek szívében behintettem, kinyomattam és úgy mint bálvány-
csinálónak itél. Erre a hamis vádolásra nem szükség ennek
megfelelnem, győzze elvárni csak, meglátja, bizom az Istenben,
ha e képeknek kinyomtatásával rontottam a bálványt vagy épitet-
tem.“ A képek elterjedtek s bizonyára nem maradtak hatás-
talanul. A *De falsa* sokáig leggyűlöletesebb könyve volt a XVI.
század unitárius irodalmának.

Mi lett a Császmái—Tordai-féle vita befejezése s mi lett
Császmáival? — ismeretlen.¹

Karádi Pál.

Karádi 1523-ban született a somogyvidéki Karádon. Gyer-
mekkorát a mohácsi vészszel hazánkra tóduló török áradat tette
emlékezetessé. Szüleiről semmi tudomásunk nincs, mert az, hogy
jómódban lehettek, mivel fiokat taníttatták, csak gyanítás. Sza-
polyai János halálakor Karádiék is gyászba borultak s a kiskorú
Zsigmond török kézre jutását ők is megsiratták. 1541 szeptem-
berében az Erdélybe visszavonult özvegy királyné kíséretében
találjuk a 17 éves ifjút s ettől fogva ura haláláig hű fejedelem-
párti. Maga még tanuja volt a hitéért s magyarságáért fanati-
kusan küzdő Frater György politikájának. A biboros halála
után egy időre nyoma vész, mig nem Kolozsvárra kerül Dávid
környezetébe. 1556-ban, mikor János Zsigmond és Izabella
Lengyelországból hazatértek, Karádi kíséretükhöz csatlakozott
s Gyulafehérvárra ment velük. Itt helyszíni tanuja volt a pár-
toskodó Kendyek s Bebek szörnyű halálának. A cselszövényeket
nem ismerő udvari népség e gyilkosságot csupán Balassa Meny-
hártznak tulajdonítá s az események intézésében avatatlan predi-
kátor e hirt valóságnak vette. A királyné halála után Karádi
is eltűnik az udvar köréből, hogy Bethlen Gergely² vitézeinek
hirdesse Istennek ígéit, lenn az Alduna mentén. Új helyzetéről
ép oly keveset tudunk, mint új uráról. Meddig maradt itt? —
ismeretlen. 1561-ben Hoseashoz, 1562-ben Joél és a Jelenések
könyvéhez készített kommentárját Bethlen Gergelynek ajánlá.
1565-ben ura Hasszán temesvári pasával utra kelvén,³ Karádi

¹ L. *Kanyaró*: Unitár. Magy. 214. l.

² *Lukinich* Imre: Keresdi báró Bethlen Ferencz. Századok, 1908. 682. l.

³ Erd. orsz. gyűil. Eml. II. 246—47. l. V. ö. *Nagy* Iván: Magy. csal. II.
73. és *Lukinich*: i. h. 682. l.

visszatér Erdélybe. Egy ideig Kolozsváron tartózkodott Dávid környezetében, majd Dávid és Károlyi polemiája után utra kél, az új hitet terjesztendő. Ismerős helyeit sorra fölkeresvén, Abrudbányán talál magának foglalkozást. Heltai példájára nyomdát állít fel. (Nem lehetetlen, hogy e mesterséget Kolozsváron tanulta). E városban vette Balassa Menyhért, meg fia, Boldizsár halálának hírért (1568. febr.). Hogy minő hatással volt lelkére e halálhír, könnyen elképzelhetjük. „Mint beestelen, nyomorultán fejezte be az életét, mert most az egész városban (Bécsben), sőt a fejedelem udvarában sem találkozni senki, ki a kilenz árulásról híres-nevezetes embernek temetését kisérné”—jegyzé meg Forgács Ferencz, s e sorokban a közvélemény olvasható.

Balassa Menyhért árultatása.¹

Karádi e hirhedt kalandor életéből legnagyobb bűnül fejedelm-ura cserélgetését tartotta. Heltai, kiből a szociális érzék nagyobb volt a szorosán vett nemzetiességnél, bizonyára azt emelte volna ki Balassa jellemében, mint sanyargatta a szegény vásáros népet; Sztárai is nagyobb kedvet érzett volna a kath. papság megvesztegethetőségének példázására. Csak Karádi találhatta nagyobb véteknél a pártállással való kereskedést. Mert Karádi ha pap volt is, mindenkéül e szenvedő ország hű fia akart lenni. Abban az előbeszédben, melynek alapján Kertbeny oly megvetéssel szól e „korlátolt prédikátor”-ról, észre kell vennünk *a magyar embert*, ha Karádit helyesen akarjuk ismerni. Hiszen nézzük csak, miért nyomatta ki e komédiát? „Egyért azért, mert eleitül fogván, amint a magyarországi Chronika bizonyítja, egész Magyarország a sok pártolásért, árulásért és idegen fejedelmeknek választásáért pusztula, vesze és

¹ *Kertbeny*: Die Fürstenverrathe des Melchior Balaschscha. Leipzig, 1874.; *u. a.*: Magyarország legrégebbi drámairodalma. Bpest. 1878. *Jakab E.* Koszoru. 1879. II. 4. füz. *Toldy*: A magy. költ. tört. I. *Beöthy Zs.*: Századok 1876.; *u. a.* A magy. irod. kis tükre. 3. kiad. 51 l. *Horvát J.*: Tud. gyűjt. 1819 V. 80–82.; *Németh J.*: Memoria Typogr. 1813. 381. *Gyulai Pál*: Egyet. előad. és emlékbeszédek. *Kanyaró*: Unit. Magy. 1891. 95. l. *Bodnár Zs.*: Magy. irod. tört. I. 468–472. *Décsi L.* A magy. drámairod. tört. I. 28. Egyet. előad. *Szinyeyei*: Magyar írók V. köt. 1012–1013. l. *Imre Sándor*: Néphumor, Bpest 1890. 52. l. P. *Szatmáry Károly*: Legrégibb színműveinkről, Hon. 1878. 67. és 71. száma *Bayer J.*: A magyar drámairod. tört. Bpest. 1897. I. köt. 45 l. *Pintér J.*: Magyar irod. tört. Bpest. 1909. II. 124–129. l.

romla, megutálván az ő tulajdon és természetszerint való kegyelmes fejedelmeket, kiért ezután is várják a maradékok az ő veszedelmüket. Másért azért gondolom, hogy kinyomtassam, hogy mindenek ezt látván, példát vegyenek ebből az árultásnak eltávoztatására.“ Van itten szó egyébről, mint nemzeti létünk féltékeny őrzetéről? S a példa, mit a Bibliából idéz állításának igazolására, sem egyéb a nemzetárulás rutságának illusztrálásánál. Nem, Karádi nem volt az a „szellemileg és irányban oly korlátolt prédikátor, kinek szemei nem képesek a való életből bármit is meglátni, kinek agyveleje egyenesen elbukt a legsütletebb ószövetségi képzetekkel — mint ezt Kertbeny hitte (Magy. orsz. legrégebb drámairód. 54 l.) Olvassuk el Karádinak Dávid halálakor Erdélybe küldött leveléből¹ e sorokat: „... Kik már egyszer a szeméremnek határát keresztül hágtuk, tudjuk módját az ily dolgoknak s akkor annyival, mint most, meg fogjuk érni, mert a merről a szél fuvand, arról fordítjuk a köpenyeget, csak hogy Acháb előtt megállhassunk s az ő kegyéből ki ne essünk“. (Sándor I. ford.) Nem önkénytelenül is Balassa Menyhért e fenyegetőzése jut eszünkbe: „Az nagy Istenre mondom, ne hozna csak jó választ, ismét ugyan olyan könnyen elárulnám a királyt, mint az előbb.“

Karádi szerzősége ellen szóltában Kertbeny azt is fölemli, hogy „dagályos irálya mintájául szolgálhat a gondolatlan, jámbor, kenetteljes beszédnek“. Erre már Jakab megjegyezte, hogy Karádi nem egyszerű prédikátor csupán, de később az alföldi unitáriusok superintendense, nemcsak polemikus, hanem Dávid halála után Hunyadi Demeter s Basilius ellen való nagy-szabású akció vezetője, következőleg — ha a stilus a gondolkozásmód tükre — Karádi több méltánylást érdemel. Bodnár sem becsüli sokra stilusát, melyet élettelennek, unalmasnak talál. E vélemények ellen föltétlenül tiltakoznunk kell; egyetlen munkájának elolvasása meggyőzhet az ellenkezőről. Mielőtt a komédia s e Karádi-féle levél (1579) között — állításunk igazolására — párhuzamot vonnánk, szükségesnek látjuk utalni arra, hogy Karádirban tényleg volt szatirikus hajlam. E végből idézzük a levél e mondatát: „Te pedig Hunyadi, jobban mondva: nemcsak

¹ E levél, melyről alább még szólunk, latin szöveggel olvasható *Uzoni-Fosztó*: Unit. egyh. tört. I. köt. 242—249. Magyar fordításban *Sándor István*: Jegyzetek Székely S. Egyh. tört.-re 92—102 l.

szemhunyadi, sőt superinfundens : felülről nyomó superintendes !, aki jártosabb lehetnél a böleselkedő, mint isteni tudományokban ugyan, de ebben oly sokat tulajdonítasz magadnak, oly felfuvalkodott, oly dicsekedő vagy, hogy nem tudod, hová vessed meg lábad és épen emiatt abban is ingasz.“ Mi jellemzi a komédia stílusát általában ? A találó párbeszéd frappáns alkalmazása ; a természetről vett hasonlatok s a folyékony beszéd. Ez utóbbi illusztrálására ide kellene iktatnom az egész levelet, vagy Jakab Elek közlésére utalnom. Sándor István fordítása néhol nehézkes s az eredeti szöveget nem mindig hűen tolmácsolja. Könnyebben végezhetünk a természetről vett hasonlatokkal.¹ A szóferdítésre előbb Beöthy, majd Kanyaró már idézte a levél megszólítását.

Annak tehát semmi akadály, hogy a komédia s a levél stílusát ugyanegy író fogalmazásának tartsuk.

Nehezebben megfejthető kérdés az, hogy — ha tényleg Karádi a „Balassa Menyhért árultatásának“ szerzője — vajjon miért titkolta el szerzőségét ? Itt mindjárt megjegyezzük, hogy a XVI. századbeli szépprózánk legkiválóbb emlékei („Salamon és Markalf“, „Mankóci“ és „Poncianus“) szintén a szerző megjelölése nélkül jelentek meg. Mi lehetett ennek az oka ? — vajjon a kornak valamely cenzuralis tilalma, vagy a szerzők egyéni érdeke ? Számoljunk először a véleményekkel. Kanyaró azt hiszi, hogy Karádi még 1563-ben is tart a csoportosan kipellengérezett felvidéki urak bosszujától : innen rejtőzködése (i. m. 94. l.) Ez az argumentum nem eléggé meggyőző. Oly területen, mely az unitárius fejedelem birtoka, oly hatalmas pártfogók mellett, mint maga János Zsigmond, Békés Gáspár,

¹ Ime egy pár : „Azon helyeknek most ez, majd amaz értelmet adjátok, de valódi magyarázatját nem értitek s nemhogy igaz értelmét kivethnétek, hanem mint a vakondok, tapogatóztok, botoltok, ütköztök, tévedtek abban s miután akárhogy is végre azon szentírásnak valami értelmét megállítottátok, megnyugosztok azon, mint a részegember, ki a billenő deszka végére ülven, azt gondolja, hogy erős székre ült s azontul nem bánjátok, akárhogy legyen, csakhogy az azon értelemmel ellenkező, tudósabb, ártatlan s keresztyén vallásra nézve hasonlíthatatlanul több érdemet szerzett nagy embert magatok közül kiküszöbölhessétek.“ Vagy : „Ti magatok megmutattátok, hogy a fát nem leveléről, hanem gyümölcséről kell és lehet megismerni“ Vagy Blandratáról szólva : „Kettős szívű ravasz, gonosz és változékony olasz, ki minden pillanatban változik, a mit a jelen pillanatban erősít, a másikban megtagadja ; mást állít ülve, mást állva — a religioról s mint az erőnélküli felhőske, minden széltől tovább mozdítatik — a maga tudományában és hitében“.

Blandrata és Dávid Ferencz, s végül éppen a nagyváradai hitvita évében, mikor az unitárizmus fejlődésének, erejének tetőfokát érte el: nem hihetjük, hogy a felvidéki s éppen fejedelemellenes urak közül valakinek boszúja Abrudbányáig érjen. De Kanyaró még azt is hozzáteszi, hogy a fejedelem halála után Karádinak e komédiája miatt kellett Erdélyből a törökhódoltság területére huzodni (i. h.) Ez is tévedés. Karádi 1569-ben résztvesz a nagyváradai hitvitán s annak végén Basilius expeditiojához csatlakozik. 1570-ben (Kanyaró, i. m. 84.), tehát a fejedelem halála előtt már Temesváron van, következőleg a Békés és Báthory közti zavargások őt nem érinthették.

Dézi Lajos¹ oly kifogást emel, a mely könnyen úgy tűn-
teti fel a komédiát, mintha töredékes és nem Karádié volna. Az Előszóban a többi között ez olvasható: „Az egy Balassában nyilván általan fogva megláthatják az Istennek mind irgalmas-ságának, hosszú ideiglen való várásának mivoltát, és mind rettenetes büntetésének és haragjának súlyosságát, mert noha sok ideiglen elhalasztja ő a büntetést, és a képutálást nem mindjárton jelenti ki, de azért soha büntetés nélkül el nem hatta és el nem hagyja“. Azt kérdi Dézi, mire vonatkozik e kifejezés: „megláthatják az Isten rettenetes büntetésének és haragjának súlyosságát?“ — holott úgy e darabból, mint magából a történelemből azt láthatjuk, hogy ellenére árulásainak, természetes halállal, ágyban, nyugodtan hunyta le szemét. Azt felelhetnök, hogy a IV. részben Balassa e vallomására: „Nagy dolog az, hogy a gonosz hirnév soha, a mint látom, meg nem hal“, — tehát a lelkiismereti furdalásokra és tekintve Karádi pap s unitárius voltát, e felelet nem is volna meglepő. Azonban hihetőbb az, hogy a komédia mai formájában esonka s csak a „derék része“ maradt fenn (az Előszóban maga Karádi utal arra, hogy Balassa bünei a munka derék részében olvashatók meg), az a rész pedig, mely Isten büntetését, ma úgy mondanók, hogy a tragikumot tartalmazta, elveszett. Hasonló megoldásra Dézi is gondolt; hasonlóra, mondom, esupán, mert ő azt vette föl (i. h.), hogy a kézirat már Karádi kezébe kerültekor esonka volt. Azonban ha ez volna valóság, nem értjük, miért utalt Karádi oly részre, a mely nincs meg?

¹ A magy. drámairód. tört. I. 29. Egyet. előad.

Az elsorolt vélemények megvitatása után arra az eredményre jutottunk, hogy a szerző magát nem félelemből hagyta megnevezetlenül; valamint, hogy a komédia mai alakjában nem lehet teljes. A szerzőség bizonyítására összegyűjtött főntebbi argumentumainkat itt Kanyaró ez észrevételével toldjuk meg: Bornemissza, a Balassák udvari papja nem minden személyes érdek nélkül kritizálta meg oly kiméletlenül Karádi utolsó nagy művét, az Apocalypsisra írt magyarázatokat (i. m. 94 l.). Hátra volna ezek után annak megfejtése, hogy miért nem nyomatta ki nevét a szerző; más szóval a negatív bizonyítás után pozitív bizonyítékokkal kellene előállanunk. Sajnos, eddigi kutatásaim ilyenekkel nem örvendeztetek meg. Mégis úgy sejttem, hogy a XVI. század amaz általános fölfogását, a mely a virágénekeket annyira megvetette, ezuttal sem volna szabad egészen figyelmen kívül hagyni.¹

Említettük, hogy 1570-ben Karádi Temesváron van. Kanyaró (i. m. 95.) azt hiszi, hogy itt újabb drámát írt „Debrecezeni disputáció“ czimen. Állítását azonban semmivel sem bizonyítja.

Mint láthatjuk, Karádi élete csupa talány. Mert 1570 után újra nyoma vész. Hogy Báthory István és Békési Gáspár küzdelmeiben részt vett volna, nem tudjuk; sőt az sem ismeretes, hogy Báthory Kristóf alatt Erdélyben járt volna. Mindössze annyi a tény, hogy állandó összeköttetést tartott fenn Dávid Ferenczezel s ennek szomorú végzetét az utolsó perczig élénk érdeklődéssel kísérte. Ez úton értesült Dávid s Blandrata összetűzéséről, Socius Faustus Erdélyben jártáról, a gyulafehérvári gyűlésről. 1579 októberében vakhir futott végig az unitárius részeken, hogy

¹ Karádi irodalomtörténeti jelentősége attól függ, hogy szerzője-e „Balassa Menyhért árulásának“ vagy nem? Kertbeny, e dráma németre fordítója azt gondolta, hogy oly együgyű pap, mint Karádi, nem írhatott ilyen shakespearei becsű művet. Egyebekben is tulzott, bár lelkes méltatását Jakab Elek támadta Karádi javára. Beöthy Zsolt „Az első magyar politikai színmű és kora“ c. értekezésében (1876) a Bevezetésre való hivatkozással elveti Karádi szerzőségének hypothesisét, később már azon nézet felé hajlik, melyet Horvát István, Németh János, főleg azonban Gyulai Pál vitatott. Kanyaró Szilády Áron kommentárja után is külön tanulmányban akarta felsorolni Karádi mellett való bizonyítékait, azonban e kijelentése csak ígéret maradt. Mégis — Dézsi L. szerint — az újabb irodalmi vélemény affelé hajlik, hogy semmi akadályja nincs Karádi szerzőségnek.

Dávid a börtönben meghalt. Az elkeseredés, a gúny és megvetés egyszerre szállotta meg Karádi lelkét; tollat ragadt s levelet irt egykori barátainak Kolozsvárra. Főntebb már szólottam e levél stílárius sajátosságairól. Röviden ír — mondja, mert első fölhevülésében többre nem képes, azonban, „majd meglehet, többeket és fontosabbakat fogtok hallani.“ Beváltotta-e ígéretét? — nem tudjuk. A megtámadottak nevében Basilius válaszolt.¹ További polemiját homály fedi. 1580-ban kommentárt irt az Apocalypsishez, magyar nyelven s ezzel alkalmat adott Bornemissza bírálatának. Öt év múlva Bogáthi Fazakas Miklós újabb Apocalypsis-magyarázatot készített, eltérőt Karádiétól. „Mikor középen volnék, — írja Bogáthi a Mennyei jelenések előszavában — ime hát híre ment Tömösvárra a jámbor vén Karádi Pálhoz, a tömösvári szentek tanítójához és az alföldi szentek oszlopához, ki írta róla, hogy nem tetszik, hogy mindent meglöttek magyarázok, valami benne van; melyet én nem mondtam. Azért írok alkalmas hosszú levelet e Karádi uram hosszú leveléhez képest, az Apocalypsisről, mit magam fordíték s így küldtem néki.“

Két év múlva még életben volt, aztán nyoma vész. Mikor s hol halt meg, nem tudjuk.

Békés Gáspár s az unitarizmus Báthory István alatt.

Az az unitárius egyház, mely a marosvásárhelyi országgyűlésen (1571) törvényesítettett, mint bevett felekezet, tényezőjévé vált Erdély alkotmányának.² Ez által kettő volt elérve. Egyik az, hogy az egyház létezése hozzá lett fűzve az alkotmány sorsához, következőleg a státust ért minden sérelem egyszersmind az alkotmánynak is sérelme volt. A másik az, hogy a vallás jogi tényező lett, a mit úgy kell érteni, hogy az ország ügyeit intéző fejedelmi tanácsban képviseltetett. Ez természetesen magával hozta, hogy a politika esélyei az egyház életét ép oly mértékben érintették, mint magát az államot. Az unitá-

¹ A Dávid Ferencz halála utáni u. n. tisztán unitárius polemikiakat. azaz a socinianusok és Dávidistáknak egymásközi vitáit az eredeti vitairatokkal együtt alkalomadtán külön tanulmány keretében fogom ismertetni. Ezért nem részletezem ezuttal Karádi polemikiát.

² V. ö. *Szilágyi S.*: Békés Gáspár versengése Báthory Istvánnal (1571—1575). Erd. Muz. Egyl. évk. I. köt. 107—115 l

rius státusnak alkotmánytényezői szerepe János Zsigmond alatt nem csupán ennyiből állott. A fejedelem unitárius hitü lévén, tanácsosai is nagyrészt az ő hitét követték. Így e recepta religio nemcsak a törvény rendelkezése által volt alkotmánytényező, hanem a fejedelmi tanácsosok személye (illetőleg vallása) által is. Nagy erő rejlett ez alkotmányos biztosítékban. Azonban ez erő nemcsak emelni, de sujtani is tudott. Ezeknek figyelembe vételével vessünk egy pillantást Erdély s Magyarország történeti helyzetére.

Ferdinánd királyt 1564-ben fia, Miksa, követte a trónon. A nemzet nagy reménnyel nézett uralkodója elé, kitől különösen kettőt várt: az alkotmány sértetlen megtartását és megtartatását, valamint a vallásszabadság biztosítását. A mi az előbbit illeti, a várakozók alaposan csalódtak. A nádori széket egész uralkodása alatt nem engedte betölteni, az ügyeket — gyűlölvén a rendiséget — az ország élére önkényesen kirendelt helytartóval végeztette. Ezzel együtt járt, hogy a török hódoltságot megelőző végzetes években az ország békéjének biztosítására semmit nem tett, a mi miatt Európaszerte oly hangulat keletkezett ellene, hogy szükségesnek találta külön iratban védekezni. Magyarelleses érzelmeit különösen Erdélylyel s János Zsigmonddal érezte. Hogy ezt megérthessük, szükség az 1568-ki drinápolyi békekötéshez visszatérnünk, mely az ország háromrésze osztását törvényesítette. A király s a szultán mellett a fejedelem egyenlőjogú uralkodónak ismertetett el, természetesen ki-ki a maga portáján. A baj épen csak annyi volt, hogy egyik fél sem tudhatta, vajjon hol végződik az ő portája. Miksának erős törekvése volt Magyarországot megfosztani önállóságától s császári hűbértartományyá tenni, ennélfogva az országnak azon részeit, melyek az ő birtokai voltak, e czél által szentesített eszközökkel kormányozta. El is nevezték ez országrészeket német tartománynak, szemben a tulajdonképeni magyar hazával, Erdélylyel. Miksa a drinápolyi békekötésben saját birtokait aképen jelölte meg, hogy végvárai nemcsak érintették Erdélynek a fejedelemhez tartozó területét, de hadserge, birván a legfontosabb stratégiai helyeket, bármikor Kolozsvárig nyomulhatott.¹ E határmegjelölésnek félre nem érthető czélja Erdély független-

¹ *Acsády* monografiája e korról. (Mill. tört. V. köt.).

ségének megtörése volt. Azonban Erdély függetlenségére már előbb felsütött a félhold s a fejedelem Szapolyai János óta török protektorátus alatt állott. Ily körülmények között mi sem lett volna könnyebb Erdély felosztásánál. A jó szerencsének és Erdély nagyvezü diplomatáinak köszönhető, hogy e minduntalan felszínre kerülő tervet nem sikerült megvalósítani. Ezt csak mindkét félörökös ingerlésével lehetett elérni.

Nem csodálkozhatunk azon, ha a „német részek“ meghódoltatása Miksának, jóllehet sok fáradságába került, egészen még se sikerült. A főurak minduntalan e részek fölszabeditására gondoltak; annak az összeesküvésnek szálai, melyek Bocskay kezében egyesültek, a drinápolyi békéig vezethetők vissza. Azonban ez elégedetlenkedőknek tervük megvalósításához segítségre volt szükségük s erre Erdélyt találták legalkalmasabbnak. A protestáns Erdély régi haragosa volt a katolikus Habsburgoknak. Nem csak a lutheránusoknak tett kedvezésért s a győri püspöki kinevezésért, hanem különösen az 1570-ben rendeletileg behozott könyvezenzuráért. E cenzura a szabad szó elfojtására tett első lépés volt s a protestánsok joggal félték a többitől. Miksa jól tudta Erdélynek irányában ellenséges hangulatát s nem késett kifejezést adni azon nézetének, hogy János Zsigmond a magyar urakat lázadásra buzdítja, a mi — ő szerinte — még megerősítést nyert a törökkel való jóviszonyban, mert azt hitte, hogy e jó viszonyból Bécs megtámadtatása fog kifejlődni. E nyílt vádaskodás mellett titokban Erdély megvásárlása képezte diplomatiái tárgyalások anyagát s ez iránt első lépés a gyulafehérvári második nagy vita óta unitárius Békés Gáspár megvesztegetése volt. Békés a fejedelem meghitt embere, „kinek tudtán kívül semmihez sem fogott és őt minden titkába beavatta“. Így közlé vele többi között, hogy őt fogja utódául jelölni. Ám, nem volt ennyire bizalmas barát Békés s ha szívesen közbenjárt Miksánál a fejedelem házassága ügyében, szinleg mellék-, valójában főcélja saját fejedelemségének előkészítése volt, a mivel — ha sikerül — folytatná ugyan az unitárius fejedelmek sorát, egyszersmind azonban Erdélyt is kijátszta volna a Habsburgoknak. Erdélyben jól látták, mit tervez Békés s a testamentumos urak nem minden dolgát helyeselték. A Dobó és Balassa-féle összeesküvés, méginkább pedig a speyeri szerződés nyilvánosságra kerültével a Békés ellen való ingerültség kezdett tetőfokra

hágni. Csáky a kanczellár, Hagymási Kristóf a fejedelem által régebben trónjelöltként emlegetett tanácsur, a katolikus Forgách és Báthoryak, kik közül István most a török-párt jelöltje: — látván, hogy Békés saját érdekeiért Erdély függetlenségét is képes feladni, elfordultak tőle.¹ A fejedelem halálakor Békés nem volt itthon, a Báthory-párt tehát minden módot és eszközt fölhasznált ellene s úgy látszott, hogy a ravasz diplomata ügye immár elveszett. Haza érkezvén, hozzálátott pártja szervezéséhez. Legelőször is a vele egy hiten lévő unitáriusokat nyerte meg, kiknek pártolására annál biztosabban számított, mivel már a fejedelem életében sokat tett érdekükben: no meg az ellenjelölt, Báthory, buzgó katolikus. Mondottuk, hogy az unitárius vallás alkotmányos szerve volt Erdélynek, ennél fogva a mily jelentős volt állásfoglalása Békés mellett, ép oly exponált volt jövője is a katolikus párt győzelme esetén. A székelyek is a császárpártiakhoz csatlakoztak. És megindult a versengés. A Báthory-féle török-barát párt jelszava: a szultán védnökségével szabad fejedelemség; a német pártnak bár nem volt jelszava, politikai programja a császár fennhatósága alatt kormányzó vajdaságot ígért aképen, hogy a vajdát a speyeri szerződés szerint a császár maga nevezi ki. Báthory meg akarta őrizni Erdély függetlenségét, Békés föladta volna azt. E pártok barátai ez elvek képviselői lettek; az unitarizmus ez által kezdett népszerűtlenné válni. Nem feladatunk elmondani a fejedelemválasztás részleteit, elég ha azt mondjuk, hogy Báthory győzött s Békés elbukott.

A szentpáli csatával kezdődött az unitárius egyház erejének megtörése. Ha nyomon kísértük az unitárius vallás kifejlődését Erdélyben a lutheri protestációtól Dávid Ferencz hitének evolúziójáig, szükség beszámolnunk az egyistenség gondolatának külső történetével is. Ez által tulajdonképen nem teszünk egyebet, mint helyre igazítjuk azon régi és ma is közkeletű tévedést, mintha az unitárius vallás a benne rejlő igazságoknak erőtlensége, avagy Dávid Ferencznek elítéltetése miatt hanyatlott volna el.²

Báthorynak trónrajutása nagy változást jelentett Erdély

¹ L. Szádeczky L.: Békés G. 26—59 l.

² Ezt a XVI. század kitűnő ismerője, Acsády is hangoztatta (Mill. tört. V. 421. l.) Alapos fejtegetései azonban — a mint ezt az 1897. óta megjelent könyvekből s cikkekből kivehettem — észrevétlenül maradtak.

életében. Változást jelentett először is saját programjával szemben. Ő, a török barát, s Miksa ellensége, titkon alattvalói hűséget esküdött a császárnak s magára nézve kötelezőül ismerte el a speyeri egyezséget. S hogy készségét minél előbb megbizonyítsa, Miksa cenzurális rendeletét maga is kihirdette. Majd pedig, mint ezt Montaguado spanyol követnek különösen 1572. januáriusi jelentései igazolják, az Erdélyben elterjedt „eretnység“ megfékezésére a bécsi rendfőnöktől jezsuitákat kért. Eképen szenvedett csorbát a független Erdély alkotmánya Báthory István uralkodása kezdetén. Változást jelentett az új fejedelem trónrajutása az unitárius egyház életében is. Maga az a tény, hogy a katolikus uralkodó udvari papja nem lehetett többé unitárius, oly természetes, hogy az unitáriusoknak a fejedelmi udvarból való távozását nem vehetjük üldözésnek. Nagyobb baj volt, hogy az unitarizmus jövőjét a közvélemény Békés Gáspár sorsával fűzte össze, kit még mindig trónjelöltül emlegettek. A régi tanácsurak vagy földadták hitüket s Báthoryhoz csatlakoztak, vagy megmaradtak unitáriusnak s a trónkövetelőkhez vonulván, az ország dolgaira nem voltak hatással. E vonakodás nagy veszélyt rejtett magában.

Miksa 1572-ben országgyűlésének határozata folytán elrendelte, hogy a kálvinisták és unitáriusok könyveikkel együtt megégettessenek s hogy e rendeletnek minél nagyobb foganatja legyen, végrehajtását a rendek a királyra bízta. Az 1573. oct. 15—18.-ki meggyesi országgyűlés is a Báthory Kristóf nevelése végett Erdélybe rendelt jezsuiták befolyására a Békéssel együtt pártoskodókat kiirtani rendelte. Báthory fejedelem protestáns-üldözésével mégsem ment annyira, mint Miksa. Fennmaradt ugyan emléke annak, hogy Csanády Imre unitárius papot hivatalvesztés fenyegetésével térítette katolikus hitre; általában azonban nem zsarnokoskodott. Ennek megvolt a magyarázata. Az 1575. május 26-án megürült lengyel trón elnyerésére törekedvén, nem vonhatta magára a lengyel protestánsok haragját. Ennél fogva az 1576-ki meggyesi gyűlésen alkalmat keresett azon szép mondás kijelentésére, hogy „a lelkiismereten uralkodni Isten dolga“. Ám e kijelentése ép oly szilárd volt, mint fejedelmi programja. Mihelyt biztosan érezte magát új állásában, Possevini Antal jezsuita diplomata ösztönzésére arra szólította fel a maga helyett fejedelemmé ütött Kristófot, hogy mielőbb irtsa ki Erdélyből „a

sok rettenetes eretnekséget“. A könnyen hajló Báthory Kristóf hozzálátott bátyja óhajának teljesítéséhez. Könnyű volt tennie, hiszen Békés a határszéleken bujdokolt, hivei János Zsigmond végrendeletétől megfosztva, a szentpáli csatában megtörték. Első tette az unitárius superintendens jogainak megcsorbitása volt. Az 1576. aug. 3.-ki kolozsvári partialis által meghatározottat, hogy „a superint. csak Kolozsváron vagy Tordán tarthasson zsinatot“. A következő évi tordai gyűlés megtiltott minden esetleges innovációt. Mikor sem e rendeletek, sem a Tordai Sándor András-féle vizsgálatok nem tudták megtörni e szomorú jövőre váró egyházat, 1579-ben jezsuitákat telepített az unitárius superintendens székhelyére. E buzgó térítő épen azon évben némitották el Dávid Ferenczet, a mely a XVI. század egykor hatalmas, unitárius főúrának sirját megásta. Békés halála Dávidét 8 nappal előzte meg.

Hunyadi Demeter.

Az erdélyi unitárius egyház második püspöke Hunyadi Demeter volt. Személyes kiválóságai, Báthory Istvánnal való barátsága s az egyház érdekei tették alkalmassá exponált állására. Mert ha az 1576-iki országgyűlés törvényesítette is az unitárius superintendenciát, a szombatossággal összezavart egyisteniség létjogosultsága volt e szomorú években megtámadva. Nem az elvek szabtak létfeltételt, hanem a személyek. Csak természetes, hogy ily körülmények között többé nem lehetett szó polemikáról: egyházunk érdeke békét kívánt, mit megtörni gyakorlati szempontból nem volt tanácsos. Ezért bármily magasztos elv érvényesült a Karádi vezette vitában, alapjában épen annak ártott legtöbbet, a mit ápolni szándékozott. 1579. márczius 28.-án rendelte el Báthory Kristóf Dávid Ferencz letartóztatását.¹ Kolozsvár „nehogy a tartóztatás gyalázatjával terheltessek,“ másnap Kolozsvári Bálint s Timár (Hertel) Gergely centumvirek útján kegyelemért folyamodott. Hiában; Blandrata Dávid őrizetére tíz pretorianus katonát s egy kapitányt rendelt. Nem lehetvén protestálni a fegyveres erő ellen, Dávid a törvénynek engedelmeskedett; előbb azonban bucsúzó prédikációt

¹ Az alábbiak forrása: Kolozsvár városi jegyzőkönyvei s számadásai. Közölte dr. Nagy J. Keresztény Magvető 1879.

tartott. A mint a fejedelem tudomást szerzett erről, nemcsak Dávidot tiltá el a nyilvános szerepléstől, de haragjában, nehogy további megbotránkozása legyen, április 21.-én a többi prédikátorokra is kiterjeszté eltiltó rendeletét. Május 7.-én jezsuita pater érkezett Kolozsvárra a temetések, esketések és keresztelések végzésére. Az egész város, különösen pedig a tanuló ifjuság gúnyos megvetéssel fogadta. Ezért Blandrata közbenjárására a tanács a bíró útján arra utasította a mestert, hogy oktassa ki tanítványait, ne illelnék sem kiáltással, sem gyalázó szóval a római prédikátort. Mit sem használt a tanácsí végzés. Julius 1.-én Blandratát küldi Báthory rendteremtés végett és pedig azon meghagyással, hogy — mivel a jezsuita pater helyzete ott tovább lehetetlen — az unitáriusok közül választasson papot. Az egykorú jegyzőkönyvek szerint Julius 3.-án „plebánus választásra gyűjtetvén a város, tárgyalás alá került Blandrata doktor izenete. Határozták, hogy, mivel Dávid Ferencznek, ki nem kevés ideig szolgálta a várost, megszabadulásáért a város többé nem törekedhet, ökemét bíró uramat kéri ökemék tanácsával, hogy az édes uraimnak ketteit küldje alá és a fejedelemnek könyörögjenek, hogy életének kegyelmezze meg.“ Tehát Dávid halála már ekkorra el volt határozva. Az egyházi ügyek előleges megtárgyalása oly sok időt vett igénybe, hogy a választásra csak 20.-án került sor, mikor is *pari consensu et suffragiis* Dávid Ferenc helyébe Hunyadi Demeter megválasztatott ¹ (*et in domum Plebaniae introductus et status est*). Blandrata a választás eredményét csak akkor volt hajlandó megerősítés végett a fejedelem elé terjeszteni, miután a gyűlés az általa s Hunyadi Demeter által fogalmazott *socinianus Consensust* aláírták. E hitvallás egy félszázad múlva, különösen a dézsi s erdőszent-

¹ 1592-ben a száz unitáriusok az alábbi sorokat írják a magyaroknak: „Jusson eszetekbe, jó uraink, mikor a boldog emlékezetű Hunyadi Demetert választottátok plebánussá, mennyi ellenkezés volt kegyelmetek között, hogy azok közül, kik a szegény megholt urunk Dávid Ferencz vádlásában, reá való esküvésben részesek voltak, választani nem akarnátok. Noha mi rajtunk esék a nyomoruság és mi priváltatánk plebánusunktól (t. i. Dávidtól), mégis egész harmadnapig csak egy szót sem szóltunk hozzá, hogy az legyen vagy imez, sem a választott személyek ellen nem szóltunk, holott négy vagy öt személy forgott a választásban, kit jól tud kegyelmetek.“ *Benczédi G.* közlése. *Ker. Magv.* 1884. 90—91. l. A szöveg *pari consensu* kifejezése a városi jegyzőkönyvben található.

györgyi zsinatok idején nagyfontosságú vala s nem egyszer ettől függött az unitárizmus létezése. Ide jutott hát az egykor hatalmas egyház! A szombatosoknak 1617-ben irt könyve ez új statut Demetriadus-egyháznak nevezé el.

Az új püspök, Báthory s Blandrata kegyeltje, Uzoni Fosztó szerint² Vajdahunyadon született. Iskoláit Molnár Gergely rektorsága alatt tanulta, négy évig. 1565-ben Kolozsváron segéd-tanító s mint ilyen, epigrammát irt a Heltai-féle „Historia Matthiae Hunniadis Regis Hungariae“-ba. A következő évben a nagyenyedi iskolában ludi magister s tanít négy évig. Dávid Ferencz közbenjárására 1570-ben Italiába küldi János Zsigmond. Hat hónapig Pataviában tanult. Itt ismerkedett meg Báthory Istvánnal, ki Kovácsóczy Farkas, Enyedi György és Gyulai Pál társaságában tartózkodott olasz földön³ Hazajövet izenetet hozott Pribék Farkasnak.³ 1573-ban a kolozsvári iskola rektora, négy év mulva ugyanott magyar prédikátor.

Püspökké választatván, 24 egyházi tanácsosával gyűlést tartott, melyen Disciplina Ecclesiastica czimmal az urvaesoráról iratot szövegeztek, egyben megtárgyalták a kisgyermekes keresz-telésének ügyét is, melyet Dávid Ferencz Keresztelő János és Jézus példájára eltörölt. E tárgyalások eredménye a sept. 14-ki főtanácsi ülésen elfogadott De paedobaptismo című könyv. Hunyadi Demeter népszerűtlensége akkor kezdődött, mikor a gyulafehérvári vallatáson Szegedi Lajossal, Szatmári Istvánnal, Eppel Jánossal és Bonus Lukácsal Dávid ellen vallott. Ezért Karádi levelében nagyon megtámadta. 1580-ban ad diem Epiphaniarium 240 pappal zsinatot tartott, melyen végérvényüleg megszövegezték hitformájukat, egyben a consistorok számát 24-ről 12-re szállították le.⁴ Három év mulva jul. 6-án engedélyt, sept. 14-én pedig a városi adóból 25 forintot eszközölt ki a kolozsvári szentpéteri templom és iskolának kőből való építésére. 1589-ben a tordai iskolát építtette fel.

Eközben buzgón folytatta templomi szolgálatát. Egyházi beszédeit is összegyűjtötte, de hogy kinyomtatta volna, nem tudjuk. Emlékezetben maradt, hogy Alvari Emanuel jezsuitával

² I. 264. 1.

³ *Uzoni—Fosztó*: Hist. Eccl. I. 265.

³ Tört. Tár. 1891. 508. 1.

⁴ *Uzoni—Fosztó*: Hist. Eccl. I. 268.

a Principia Grammaticae írójával gyakorta vitatkozott. E vitákat részletesebben nem ismerjük. 1592 ápr. 25-én zsinatot tartott Kolozsváron, jun. 23-án Tordán. Ez alkalommal a zsinaton való megjelenést szabályozták. 1592 jul. 6-án prédikálás közben guttaütés érte s másodnapra meghalt. Enyedi György temette el.

Összefoglalás.

A XVI. század unitárius polemikus irodalma Stancaroval születik és Hunyadi Demeterrel vész el; e két határ között Dávid Ferencz a középpont, Válaszuti György ugyan még egyszer megkísérli diadalra juttatni a non adoramus jelszót, szerény kísérlete azonban a Báthory trónrajutásával megkezdődött jezsuita uralom romboló hatását nem tudhatta feltartóztatni. A magyar unitarizmusnak virágkora hosszú időre befejeztetett. Enyedi Györgynek az adott viszonyok kényszerítő hatására végképen le kellett térnie a Dávid Ferencz jelölte utról; Explicatio-jában Blandrata és Hunyadi szövegezésével Báthory Zsigmond által jóváhagyott socinianus-unitarizmust vallja egyházának hivatalos hitéül. E kényszerhelyzet csak II. József idejében változott meg.

Mi volt az eredménye a Stancaronak magyarországi szereplésétől Dávid Ferencz haláláig terjedő irodalmi korszaknak, melyet az unitárius irodalom virágkorának is nevezhetünk?

A kereszténységnek eddig ismeretlen erkölcsi világfelfogása, mint életbölcselet, következetesen megalkotott hitrendszerével a logikus gondolkozást teremtette meg, szabadvizsgálódásával a lélek megismerését segítette elő. Az ennek nyomában keletkezett irodalom tartalmilag is, szerkezetileg is értékes filozófiai irodalom lehetett volna, ha a különböző vallásfelekezetek merev dogmáinak, theologizáló hajlamának tultengése a logikus gondolkozást nem a biblia határain, a szabadvizsgálódást nem egyházuk csalhatatlan dogmáin belül engedte volna érvényesülni csupán. Azonban e század hivatott bölcselei, a polemikus prédikátorok, a szentíráshoz való ragaszkodásuk miatt a józan ész csak annyiban respektálták, amennyiben annak állításai a bibliából bizonyíthatók. A szabadvizsgálódásnak ilyen megkötése ellen küzdött az erdélyi unitarizmus. E küzdelme jelöli meg helyét az eszmék fejlődésében.

(Vége.)

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Az élet és vallás.¹

Emberi élet és vallás. Az előbbi egy tünemény, utóbbi egy állandó vágyakozás. Soha egészen meg nem fejthető, örök kérdés mindakettő s létezésük mégis bizonyos. Az emberi élet legerősebb bizonyítéka az öntudat; a vallásé — a tudás határán túl — a hívés, a hit. Emberi élet és vallás! Egyik a jelent, másik a jövőt képviseli; egyiknek létezése feltételezi a másikat bármily gyenge alakban vagy módon is. Az élet, a lét itt keresi feltételeit, szükségleteit a tapasztalat, az ismeret, a tudás körén belől, s mégis a jövőnek rejtélye és az, hogy minden napi életünkbe állandóan belenyul valamely ismeretlen kéz, a tapasztalati tudás határán kívül ragad minket és a szüntelen vágyakozó léleekben megszületik így a hívés, a hit. S aztán éppen mint a testi ösztön és vágy, úgy a lélek is keresi kielégítését egyfelől önmagában, másfelől önmagán kívül. A bölcs szerint egyensúlyra, összhangra, harmóniára törekszik minden, a test és lélek is. A lélek e törekvése megteremti aztán a vallást. Azt a vallást, a melynek nem elég a csak önkeblünkben táplált hit és bizalom, hanem külsőleg is megnyilatkozik az ugynevezett ismeretlen, de az erős lelki meggyőződés alapján tulajdonképen ismertté vált legfelsőbb erő, hatalom, lény iránti hódolat, tisztelet, s szeretetben és engedelmisségben. Így lesz a vallás ismerete Istennek s kifejezése az iránta való tiszteletnek. Nem czélom itt vitatni a különböző vallások lényegét, még kevésbé belemenni a különböző egyházak vagy felekezetek hittételei igazságának a vitatásába, csupán azt akarom megállapítani, hogy az emberi élet feltétlenül megköveteli a hitet, a vallást, e kettő egymást nem nélkülözheti; és hogy a vallás mintegy az emberi természetben, a léleknek állandó vágyakozásában gyökerezik. Azt akarom megállapítani, hogy az ember, lakózik bár a művelt Európában vagy a legsötétebb Afrikában, vallás nélkül el nem lehet. Mindegy aztán, hogy műveltségi fokának vagy sok más körülménynek megfelelően itt alacsonyabb, amott meg magasabb fokán áll is a vallásosságnak; mindegy, ha itt még bálványoknak hódol avagy Buddha, Mohamed, avagy

¹ Felolvastatott a Theologiai intézet tanóvi megnyitása alkalmával 1909. sept. 9-én.